

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ АПН
УКРАЇНИ

МУДРАК МАРІЯ АФНАСІЇВНА

УДК 159.922.6

**ДІАГНОСТИКА РОЗВИТКУ ЗДІБНОСТЕЙ ДО ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ У
СТАРШОКЛАСНИКІВ**

(на матеріалі сільських загальноосвітніх шкіл)

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Київ – 1998

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті педагогіки і психології професійної освіти АПН України

Науковий керівник - доктор психологічних наук, доцент **Кульчицька Олена Іполитівна**, Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, старший науковий співробітник лабораторії психології профорієнтації, м.Київ

Офіційні опоненти

доктор психологічних наук, професор, дійсний член АПН України **Яценко Тамара Семенівна**, Черкаський державний університет ім.Б.Хмельницького, завідувача кафедрою психології, м.Черкаси

кандидат психологічних наук **Третьак Тетяна Миколаївна**, Інститут психології ім.Г.С.Костюка АПН України, старший науковий співробітник лабораторії психології творчості, м.Київ

Провідна установа - Дрогобицький державний педагогічний інститут ім.І.Я.Франка, кафедра психології, Міністерство освіти України, м.Дрогобич

Захист дисертації відбудеться 4 листопада 1998 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26 451.01 в Інституті педагогіки і психології професійної освіти АПН України за адресою: 254060, м.Київ, вул.М Берлинського, 9, 5-й поверх, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (254060, м.Київ, вул.М Берлинського, 9).

Автореферат розісланий 3 жовтня 1998 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Цибульська Г.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність та доцільність роботи. Одним із стратегічних завдань реформування школи в сучасних умовах духовного відродження України є формування освіченої і творчої особистості, становлення її фізичного і морального здоров'я, виведення освіти в Україні на рівень освіти розвинутих країн світу. Найважливішим завданням сучасної школи є формування особистості, яка поєднує в собі освіченість і духовність, світоглядну переконаність, художньо-естетичні якості і загальну культуру. Уроки з літератури є тим джерелом, яке живить таку особистість. Психолого-педагогічний аспект цього процесу потребує відповідних методичних розробок, які б допомагали вчителю вирішувати це завдання.

В наш час, коли життя вимагає від людини швидкості і гнучкості мислення, а в непередбачених ситуаціях умінь знайти найбільш раціональний вихід, стає необхідністю давати дітям не лише знання, але й навчити їх мислити, тим більше – мислити нестандартно. Адже лише та людина, яка обирає декілька варіантів вирішення завдання, шукаючи найбільш ефективного, раціонального і економічного, буде більш адаптована до середовища. Вона не розгубиться, не впаде у паніку, розпач, - буде вірити в себе і свої можливості, знайде в собі підтримку, знатиме, що треба розраховувати на свій розум і свій творчий потенціал. Звичайно, що знання – основа розвитку будь-яких здібностей, але самі по собі, без їх втілення у життя при необхідності вирішувати цілий ряд завдань і проблем, без творчого підходу, як добре відомо, стають інколи просто нерезалізованими. Навчання, яке орієнтує лише на засвоєння і не дає простору для самостійності і творчості, обмежує можливості дитини, не створює умови для власного пошуку, думання. Цілий ряд досліджень (Т.І.Артем'єва, М.П.Задвєсенець, Г.С.Костюк, Б.П.Нікітін та ін.) доводить, що коли навчальний процес і відповідна робота сім'ї спрямовані на розвиток у дитини творчого застосування знань, формують пізнавальний інтерес взагалі і вибірковий до певної галузі знань, можна сподіватися, що така дитина, на практиці зрозумівши і відчувши свої можливості, буде в майбутньому готовою до подолання різноманітних життєвих та професійних проблем.

Інтерес до проблематики творчості у психологічній літературі помітно зріс у ХХ столітті. Але якщо йдеться про літературну творчість, то вона була об'єктом вивчення лише фахівців-літературознавців (П.В.Аненков, П.М.Медведєв, Б.В.Томашевський, О.Г.Цейтлін тощо) або самих письменників більшою мірою, ніж психологів. Фактично важко навести відповідні вітчизняні роботи, які конкретно були б присвячені саме психологічному дослідженню літературної творчості школярів. Враховуючи значення вивчення цього виду творчості, треба визнати, що специфіка літературної творчості неповно визначена, майже відсутні психологічні дослідження цієї проблеми в юнацькому

віці. Між тим саме юнацький вік є найбільш характерним у проявах юнацької поетичної і літературної творчості взагалі.

Все це дає підстави стверджувати, що проведення теоретико-експериментального дослідження літературної творчості, визначення методів дослідження, подальше вдосконалення відповідного концептуального апарату є, безумовно, актуальним. Вже здійснені фундаментальні розробки, які стосуються різних проблем психології творчості, сутності і природи творчих здібностей та творчого мислення, психології і психофізіології індивідуальних відмінностей, створюють ґрунт для проведення конкретних пошуків (Є.О.Голубєва, Г.С.Костюк, В.А.Крутецький, Н.С.Лейтес, О.М.Матюшкін, В.С.Мерлін, В.О.Моляко, В.М.Мясіщев, Я.О.Пономарьов, С.Л.Рубінштейн, Б.М.Теплов та ін.).

Викладена вище зумовило вибір теми: "Діагностика розвитку здібностей до літературної творчості у старшокласників (на матеріалі сільських загальноосвітніх шкіл)". Тема дисертації входить до плану науково-дослідної роботи Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України як складова теми "Розвиток творчості дітей в умовах шкільного і позашкільного навчання" (РК №0196ИОО3177).

Об'єкт дослідження - психологічні особливості процесу літературної творчості.

Предмет дослідження - прояви літературних здібностей та засоби активізації літературної творчості старшокласників.

Мета дослідження - виявлення домінуючих методів у розвитку творчих літературних здібностей в учнів старших класів.

Гіпотеза дослідження полягає в припущеннях, що:

1. Літературні творчі здібності є системним утворенням, в якому можна виділити такі визначальні складові: дивергентний тип мислення, емоційно забарвлений інтерес до художньої літератури і мови, лінгвістичні здібності. Своєрідність їх співвідношення визначає індивідуальний рівень розвитку літературної творчості, створює лінгвістичну спрямованість інтересів і установок.
2. Специфічний прояв літературних здібностей властивий вже дітям молодшого шкільного віку, але найвищого рівня проявів досягає в юнацькому віці і полягає у схильності до літературної творчості (поетичної або прозової). Літературні творчі здібності виявляються на потенційному, актуальному і передпрофесійному рівнях у формі поєднання інтересу до художньої літератури і проявів власної творчості у різних формах.
3. Розвиток творчого потенціалу учнів значно підвищиться, якщо за допомогою відповідних діагностуючих методів своєчасно будуть виявлені творчі літературні здібності учнів, розроблені відповідні діагностичні засоби, за допомогою яких може бути здійснений пошук творчо обдарованих старшокласників, створені умови для творчої співпраці вчителя та учнів у напрямі реалізації розроблених засобів стимулювання та активізації творчої літературної діяльності старшокласників.

Згідно з поставленою метою і висунутою гіпотезою було визначено такі завдання.

1. Здійснити загальний теоретичний аналіз процесу літературної творчості та творчих літературних здібностей
2. Розкрити особливості прояву допрофесійних форм та рівнів літературної творчості учнів раннього юнацького віку.
3. Розробити систему стимулюючих засобів активізації та розвитку літературної творчості старшокласників.
4. Виявити педагогічні умови і апробувати методiku формування творчих літературних здібностей в умовах навчання старшокласників за шкільною програмою.

Методологічну основу дослідження становлять положення філософії, психології та педагогіки, літературознавства про творчість як інтегровану якість особистості, про творчу діяльність як спосіб реалізації творчих здібностей особистості, а також про детермінованість проявів літературної творчості як творчим потенціалом особистості, так і соціально-екологічними умовами її життя в конкретному суспільстві.

Теоретичною основою дослідження виступають теоретичні положення про сутність творчості і творчих ~~літературних~~ здібностей (О.М.Матюшкін, В.О.Моляко, Я.А.Пономарьов, В.А.Роменець), про закономірності психічного розвитку (Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн), розвиток здібностей в діяльності (Г.С.Костюк, Н.С.Лейтес, О.М. Леонтьєв, Б.М.Теплов), розвиток мислення і уяви (Л.С.Виготський, П.Я.Гальперін, В.А.Крутецький).

Для розв'язання поставлених завдань використано такі методи наукового дослідження: теоретичний аналіз наукової літератури, аналіз біографічних матеріалів про видатного письменника (І.Я.Франка, психодіагностичні методики (тести інтелекту, тести креативності, опитувальники), аналіз продуктів діяльності (твори, розповіді, творчі реферати), статистична обробка отриманих результатів.

Дослідження проводилось впродовж трьох взаємопов'язаних етапів.

На першому етапі (1994-1996 рр.) було визначено вихідні позиції і науковий апарат дослідження, що потребувало вивчення ряду праць з психології творчості, психології літературної творчості, особливостей дитячої творчості, зокрема в старшому шкільному віці.

Другий етап (1996-1997рр.) присвячений розробці методичного комплексу дослідження, проведення експериментального дослідження літературної творчості старшокласників, визначення особливостей творчого мислення учнів в процесі створення певного літературного твору, аналізуються одержані результати констатуючого експерименту, визначається ефективність застосованих методичних прийомів.

На третьому етапі (1997-1998 рр.) здійснено аналіз результатів дослідження щодо тренінгової системи стимулювання літературної творчості старшокласників сільської

школи

Експеримент проведено в 9-11 класах загальноосвітніх шкіл Лановецького району Тернопільської області. Експериментом було охоплено 289 старшокласників.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше було здійснено вивчення прояву допрофесійних форм та рівнів літературної творчості учнів на найбільш відповідному контингенті учнів (ранній юнацький вік), що дозволило визначити відповідні психологічні методики діагностики літературних творчих здібностей учнів. Дістала подальший розвиток система розвиваючих методик творчих літературних здібностей учнів в умовах навчально-виховного процесу на уроках літератури, було удосконалено відповідний концептуальний апарат.

Теоретичне значення дослідження полягає у виявленні сутності та структури проявів літературних творчих здібностей; у розкритті базисних компонентів літературних творчих здібностей та своєрідності їх співвідношення; в обґрунтуванні діагностичних засобів різнорівневих проявів творчих літературних здібностей старшокласників; у виявленні можливостей використання уроків з літератури у розвитку потенційних і актуальних здібностей до літератури.

Практичне значення дослідження полягає у розробленні системи стимулюючих засобів активізації та розвитку літературної творчості старшокласників з метою прогнозування їх професійної орієнтації.

Основні положення і результати дослідження, зокрема діагностичний комплекс і система корекційно-розвиваючих завдань, впроваджено у практику роботи вчителів мови та літератури і шкільних психологів загальноосвітніх шкіл Лановецького району Тернопільської області (довідка №105 від 9 червня 1998 року).

Особистий внесок автора полягає у виявленні психологічних особливостей процесу літературної творчості, діагностиці розвитку творчих літературних здібностей старшокласників та розробці методів їх стимулювання.

Вірогідність результатів експерименту забезпечувалася методологічним обґрунтуванням вихідних положень, їх відповідністю рівню сучасного розвитку психолого-педагогічної науки, адекватністю використаних методик меті й завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, кількісним і якісним аналізом емпіричного матеріалу, застосуванням методів математичної статистики для обробки й оцінки експериментальних даних.

На захист винесено такі основні положення:

1. Літературні творчі здібності є складним структурним утворенням, яке забезпечує успішність допрофесійної літературної діяльності учнів. Основними базисними компонентами літературних здібностей є: 1) чутливість до мови, 2) творче мислення, 3) інтерес до художньої літератури, 4) інтерес до мовної діяльності, 5) комплекс

особистісних властивостей, що сприяють актуалізації специфічних потенційних можливостей суб'єкта.

2. Літературні творчі здібності учнів старших класів проявляються на потенційному і актуальному рівнях у формі написання творів на задану чи вільну тему, складання віршів, усних оповідань, різноманітних мініатюр та ін.

3. Виявлення та активізація розвитку літературних творчих здібностей в старшому шкільному віці передбачає

а) застосування системи психологічних тестів з метою виявлення потенційних творчих здібностей – дивергентне мислення, здатність продукувати оригінальні ідеї, нестандартність підходу до загальновідомих проблем;

б) застосування системи психологічних тестів з метою виявлення розвитку вербального інтелекту, оперування словом, швидке і гнучке образно-понятійне мислення, взаємозв'язок логічного і інтуїтивного вербального мислення;

в) використання спеціальної системи розвитку потенційних і актуальних творчих літературних здібностей старшокласників.

Апробація роботи. Результати дослідження було представлено на Всеукраїнській науково-практичній конференції з проблем роботи середніх загальноосвітніх закладів нового типу (Київ, 1994 р.), I Всеукраїнському конгресі з практичної психології (Херсон, 1994 р.), науково-практичній конференції "Початкова освіта – шляхи розвитку" (Запоріжжя, 1995 р.), міжнародній конференції "Психологічна служба школи: минуле, сучасність, майбутнє" (Тернопіль, 1996 р.), науково-практичній конференції "Психолого-педагогічні основи розвитку творчих здібностей особистості" (Тернопіль, 1998р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції "Навчальна продуктивна (творча) діяльність у різних ланках середньої школи" (Бердянськ, 1998р.).

Основний зміст дисертації викладено у 11 публікаціях, з них 9 написано без співавторів, у тому числі 4 статті у наукових фахових виданнях, 1 методичні рекомендації, 6 статей у збірниках матеріалів конференцій.

Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаної літератури, додатків. В ній подано 6 таблиць (5 сторінок), 4 малюнки (4 сторінки), список літератури з 134 найменувань, з них 28 іноземною мовою. Основний зміст дисертації викладено на 150 сторінках, 5 додатків займають 34 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність вивчення діагностики розвитку творчих літературних здібностей в учнів старших класів загальноосвітніх шкіл, визначено мету, сформульовано об'єкт, предмет, гіпотезу і завдання дисертаційного дослідження;

характеризуються методи, етапи дослідження, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

Перший розділ - "Теоретичні основи дослідження літературної творчості" - містить аналітичний огляд психологічної та педагогічної літератури з проблематики літературної творчості.

Теоретико-експериментальні дослідження даної проблеми свідчать, що творчість настільки багатогранна, своєрідна і специфічна діяльність психіки людини, що її прояви не можна обмежити якоюсь однією властивістю. На думку В.О. Моляко, творчість – це системне явище, яке включає певну сукупність взаємопов'язаних між собою компонентів, а саме 1) творчі здібності (творчий потенціал), 2) ступінь їх індивідуального прояву (вищий, середній, нижчий); 3) процес створення певного продукту або ідеї (творча діяльність); 4) якості особистості, що забезпечують творчу діяльність (спрямованість, мотивація, риси особистості тощо).

Формування творчої діяльності ґрунтується на певних психічних якостях людини. Дослідження (Г.С. Костюк (1958), Б.Ф. Ломов (1966), Я.А. Пономарьов (1988), С.Л. Рубінштейн (1989)) свідчать, що дані якості – це, перш за все, когнітивні процеси: сприймання, мислення і уява.

Спеціальні дослідження з проблем вивчення творчості (Едвард де Боно (1997), Дж. Гілфорд (1967), Е. Торранс (1965)) свідчать про особливу роль мислення у творчості. Встановлено, що творчість керована специфічною формою мислення, яке Дж. Гілфорд назвав дивергентним (інтуїтивним) на відміну від конвергентного (логічного і послідовного). Він вважає, що ознакою творчості є здатність людини "мислити в різних напрямках", завдяки чому творча людина може продукувати нові і оригінальні ідеї. Творчі здібності не можна ототожнювати з розумовими здібностями.

Існує декілька підходів до тлумачення критеріїв творчості як таких, що стимулюють творчу діяльність. На думку Д.Б. Богоявленської (1971), критерієм творчості є інтелектуальна активність як така, що є мисленням за власною ініціативою і за межами вимог конкретної ситуації. Дослідження, проведені Д.Б. Богоявленською, дозволили виявити три рівні інтелектуальної активності: репродуктивний, евристичний, креативний.

Розуміння творчості характеризується дуже широким діапазоном точок зору. В.М. Бехтерев (1926) визначає творчість із рефлексологічної точки зору як створення чогось нового в ситуаціях, коли проблема-подразник зумовлює утворення домінанти, довкола якої концентрується потрібний для розв'язання запас минулого досвіду. Л.С. Виготський (1983) наголошував, що творчість – необхідна умова існування людини, і все, що виходить за межі рутини, завдячує своїй появі творчій діяльності людини. З.Г. Калмикова (1975), А.М. Матюшкін (1972) та інші дослідники розуміють творчість як вихід за межі наявних знань; Я.О. Пономарьов (1976) визначає творчість як взаємодію

пізнавальних структур, що веде до розвитку. Він розглядає творчий акт, як включений в контекст інтелектуальної діяльності, за схемою: на початковому етапі постановки проблеми активна свідомість, потім на етапі розв'язання – активне несвідоме, відбором і перевіркою правильності розв'язання на третьому етапі "займається" свідомість

На думку багатьох дослідників цієї проблеми, основним компонентом в структурі творчості є здібності. Зокрема Б.М.Теплов(1985), визначаючи три ознаки здібностей, підкреслює, що здібності – це індивідуально-психологічні особливості, які відрізняють одну людину від іншої. Вони - не будь-які індивідуальні особливості, а лише такі, котрі стосуються успішності виконання діяльності чи багатьох діяльностей, і нарешті, "здібності" не зводяться до тих знань, навичок чи вмінь, які вже напрацьовані в даної людини.

С.Л.Рубінштейн (1960) відмічає, що діяльність – основа розвитку здібностей. Однак, на протигагу поширеній точці зору, він пов'язує здібності не з конкретним характером діяльності людини, а з розвитком психічних процесів: мисленням, пам'яттю, сприйманням тощо. Основним компонентом розвинених здібностей, за Г.С.Костюком (1963) є певні знання. Вони – найважливіша ознака розумового розвитку особистості. В.А.Крутецький (1978) вважає, що здібності мають якісну і кількісну характеристику. К.К.Платонов (1972) у розумінні здібностей також виходить з їх зв'язку із структурою особистості, в яку він включає її "досвід": знання, вміння, навички, "функціональні особливості": емоції, відчуття, мислення, сприймання, воля, пам'ять, спрямованість. Деякі автори (В.Г.Казаков, Л.Л.Кондрат'єва(1989)) визначають здібності як найзагальніші якості людини, які є в кожній її підструктурі. Зокрема, ці дослідники виділяють загальні і спеціальні здібності. Перші, на їх думку, - це здібності, що притаманні всім людям, хоча й виявляються різною мірою. Вони включають усі форми психічного відображення: здібності відчувати, мислити, уявляти, приймати і виконувати рішення. Загальні здібності – це здібності до загальнолюдських видів діяльності: праці, навчання, гри, спілкування.

Спеціальні здібності – це така система психічних якостей, що сприяє досягненню високих результатів у спеціальній галузі діяльності.

Такими спеціальними здібностями є літературні творчі здібності. Вони були предметом дослідження в основному літературознавців і письменників. Що стосується психологічного і педагогічного аспектів, то в основному увага дослідників була сконцентрована на особливостях сприймання літературних творів, формуванні читача літературних творів (Т.Ф.Бугайко, 1975), типології читачів, пізнавально-виховному значенні літератури (Н.Й.Волошина (1930)).

Отже, аналіз відповідної психологічної літератури дозволяє стверджувати, що літературні творчі здібності в сучасному психологічному розумінні розглядаються як один із видів спеціальних здібностей, які пов'язані з певними успіхами учнів у літературній творчості. Вони є передумовою певних успіхів людини в літературній діяльності,

становлення і розвитку творчої особистості, здатної створювати образи. Літературні здібності, як і інші спеціальні, включають сенсорно-перцептивні, особистісні, інтелектуальні, що проявляються підвищеною чутливістю у високих інтелектуальних і мислительних можливостях, які дозволяють людині адекватно оцінювати нові ситуації і вирішувати нові проблеми, емоційно-вольові структури, створювати нові творчі продукти. Вони пов'язані з високим рівнем продукування нових образів, фантазією і уявою.

На думку багатьох дослідників (М Арнаудов, А Г Ковальов, З Н Новлянська, В.А.Роменець, І В Страхов, А Цейтлін, В П Ягункова, П Якобсон), складові творчого акту являють собою певну структурну єдність. Чинниками цієї єдності є уява, мислення, пам'ять, тобто система пізнавально-когнітивних єдностей. Водночас ця структура об'єднує особистісні характеристики, мотиваційне ставлення до літературної творчості, домінуючу пізнавальну активність, наявність власних позицій, переконань у творчій діяльності.

Специфіка літературної творчості – це високий рівень вербального розвитку людини, її здатність створювати нове, що дозволяє втілювати перехід образу в ідею, поняття. Отже, основу літературної діяльності складають не окремі психологічні або психофізіологічні якості, а загальна структурна організація індивіда. Різноманітність якостей, якими забезпечується успіх в літературній діяльності, можна розділити на такі: когнітивні (уява, інтелект, образне цілісне сприймання); творчі здібності (пошук нового, нестандартний підхід, нешаблонність мислення); особистісні (мотиваційні і енергетичні). Літературні творчі здібності проявляються у формі оригінальності, нестандартності ідей і суджень, як прагнення до літературної діяльності. Психологічно вони є системним утворенням, в якому можна виділити такі визначальні складові: висока пізнавальна активність щодо художньої літератури, емоційно забарвлений терес до художньо-літературних творів і поезії, здатність до логічного мислення на образному матеріалі, синтетичний стиль інтелекту, який переважає над аналітичним. Літературні творчі здібності спираються в своєму розвитку на високий рівень вербального інтелекту, здатність до вербальної творчості, особистісні якості творця, та мотиваційну забезпеченість (інтерес до письменницької діяльності).

У визначенні специфіки літературної творчості широкі можливості створює використання біографічного методу. Сутність біографічного методу по відношенню до вивчення літературної творчості полягає в тому, що за розробленою нами певною стандартизованою шкалою вивчалися біографії досить відомих творчо обдарованих людей з метою створення загальної моделі творчої особистості. Спираючись на загальні положення щодо використання цього методу, ми застосували його з метою вивчення психологічного портрету Івана Франка. Були відібрані такі напрями аналізу: 1) початок творчого спрямування (дитячі роки і перші інтереси дитини: зацікавленість в певних

об'єктах, увага, прояви уваги тощо); 2) умови – сприятливі чи несприятливі для розвитку інтересу до літератури; 3) виникнення творчих задумів і їх предметна спрямованість; 4) реалізація творчих здібностей протягом життя; 5) риси особистості. Відповідно до цієї стандартизованої схеми аналізувалося життя і творча діяльність видатних людей, які зробили певний внесок у розвиток цивілізації людства. Біографічний матеріал дозволяє окреслити деякі аспекти прояву літературних здібностей і особистості письменника, а саме: поява спрямованого на літературу інтересу ще в дитячі роки, дуже ранні прояви перших літературних творів, зосередженість на творчій роботі, спрямованість лише на вибраний напрям діяльності, велика працездатність, підкореність духовній мотивації, стійкість, недоступливість своїм ідеалам, захопленість роботою.

У Другому розділі - "Експериментальне дослідження діагностики розвитку творчих літературних здібностей старшокласників" - викладено методичну процедуру, результати кількісного і якісного аналізу експериментальних даних. Експериментальні методи обрані на основі теоретичного аналізу і відповідно до гіпотези, мети і завдань дослідження.

Планування і організація експериментального дослідження ґрунтувались на теоретичних засадах щодо сутності творчості, творчих здібностей і, зокрема, літературних, що передбачало розробити експериментальні процедури, релевантні завданням, поставленим у дослідженні. Аналіз психологічних та літературознавчих досліджень дозволив розробити трикомпонентну модель літературних творчих здібностей, яка включає інтелектуальний вербальний потенціал, творчу вербальну спрямованість особистості та мотиваційну забезпеченість (інтерес до літературної діяльності).

Дослідження проводилось в два етапи. На першому було відібрано і апробовано методики діагностики рівня творчості і вербального інтелекту старшокласників. У дослідженні брало участь 289 учнів загальноосвітніх шкіл Лановецького району Тернопільської області (9-11 класи).

На основі визначення базових компонентів літературних творчих здібностей були сформульовані основні напрями експерименту: добір методик, що дозволяють діагностувати розвиток вербального інтелекту, добір методик, що дозволяють діагностувати креативні здібності та інтереси учнів. В зв'язку з чим методика дослідження процедурно включала: 1. Визначення діагностуючих прийомів рівня розвитку вербального інтелекту та особливостей інтелектуальної діяльності. 2. Визначення діагностуючих прийомів рівня творчого потенціалу. 3. Діагностичні прийоми виявлення специфічного інтересу до літературної діяльності. 4. Застосування шкал оцінок та контрольних записів спостережень. Контрольний експеримент - власна творчість дітей: написання творів вільного сюжету.

З метою дослідження вербальних інтелектуальних та творчих здібностей було опрацьовано методики "Вербальний інтелект" та "Вербальна творчість" (І. Айзенк, 1979). Первісні варіанти методик, застосованих для пілотажного дослідження, містили вдвічі більше завдань, ніж було відібрано потім. Використано тільки ті з них, що мають високу кореляцію із загальним показником за методикою (коефіцієнт кореляції - від 0,7 до 0,8).

У методиці "Вербальний інтелект" в результаті відбору й аналізу завдань залишилося чотири субтести: "Добір і вилучення слів" (завданнями субтесту передбачено операції систематизації, комплексування, аналогії, класифікації; "Відшукування загальних понять" (спрямований на визначення рівня сформованості здатності виділяти суттєві ознаки понять), "Аналіз зв'язку між парами понять" (спрямований на визначення рівня сформованості здатності аналізувати взаємозв'язок між поняттями і встановлювати міжпонятійні аналогії); "Різниця і подібність" (спрямований на визначення рівня сформованості здатності узагальнювати і обмежувати поняття, виділяти суттєві ознаки, притаманні всім предметам даного поняття і тільки їм).

Дослідження психологічних особливостей вербальної творчості старшокласників було здійснено завдяки методиці "Вербальна творчість", адаптованій науковими співробітниками в лабораторії психології творчості Інституту психології АПН України (В.О. Моляко, О.І. Кульчицька, Л.Г. Чорна). Завдання, що ввійшли в субтести методики "Вербальна творчість", дають змогу дослідити основні складові творчості: оригінальність і новизну, семантичну гнучкість, образну адаптивну гнучкість. Тест творчих здібностей включав системи таких субтестів: "Слова на певну літеру" (спрямований на дослідження словникового запасу школярів); "Оригінальні способи використання предметів" (спрямований на виявлення рівнів розвитку творчих здібностей); "Створення речень за заданою кількістю слів" (дає можливість виявити вміння учнів чітко передавати свою думку словами, легко оперуючи їх значеннями), "Римування" (спрямований на виявлення здібностей до поетичної творчості).

За відповідними формулами було виведено нормативи методики "Вербальний інтелект" і методики "Вербальна творчість".

Результати завдань, тестових методик після статистичної обробки розглядалися в контексті: а) рівневої (кількісної) представленості за загальним сумарним показником; б) структурних особливостей взаємовідношення творчості і інтелекту. Одержані дані зіставлялись з результатами опитувальника на виявлення інтересів (процентний аналіз інтересу до художньої літератури і літературної творчості).

Внаслідок підрахунку кількісних даних за критеріями, що є складовими вербального інтелекту і творчості, нами було виділено такі основні групи за домінуванням інтелекту і творчості:

учні з високим рівнем вербального інтелекту і високим рівнем вербальної творчості

(8,6%);

- учні з середнім рівнем вербального інтелекту і середнім або низьким рівнем вербальної творчості (60,9%),

- учні з низьким рівнем вербального інтелекту і середнім або низьким рівнем вербальної творчості (23,6%)

На основі опитувальника "Виявлення інтересів" були виділені учні, в яких переважає інтерес до художньої літератури і художньої творчості над іншими інтересами (технікою, математикою, музикою і т. ін.) (12%). Результати зіставлення цього аспекту загального дослідження з рівневими показниками дали підстави зробити якісний аналіз літературних здібностей досліджуваних. Виявилось, що учні, які виявляють інтерес до літературної творчості, найбільш успішно виконували такі завдання субтестів в тесті "Вербальний інтелект": "Відшукування загальних понять" (досліджувалась здатність до узагальнення, формування суджень), "Різниця і подібність" (виділення суттєвих ознак); в тесті "Вербальна творчість": "Оригінальні способи використання предметів" (виявлення оригінальності), "Речення, яке включає три слова" (легкість творчості).

З метою оцінки продуктів творчої літературної діяльності учням було запропоновано написати три твори вільного сюжету на теми, які дають можливість виявити фантазію дітей, їх ставлення до природи і морально-етичних відносин між людьми. За критерії оцінювання було обрано: 1) художній рівень змісту; 2) оригінальність; 3) сюжетна узгодженість; 4) обсяг (продуктивність). Отримані результати (оцінка за 5-бальною шкалою з кожного показника) свідчать, що:

1) найбільш високий показник за художнім рівнем змісту мали твори, в яких відображалась природа за яскравістю, художньою виразністю образів, їх влучністю і глибиною;

2) оригінальність виявлялася за порівнянням сюжетів всіх творів залежно від ступеня унікальності. Найбільший показник зафіксовано у творах, в яких аналізувалися взаємовідносини людей;

3) сюжетна узгодженість твору, що відображає підпорядкованість тексту, виявляється у творах на всі сюжетні лінії, але найяскравіше в тих, що спрямовані на морально-естетичну тематику;

4) продуктивність твору залежала від обсягу представленого твору.

За результатами досліджень виділено такі рівні літературних творчих здібностей: потенційний, актуальний, передпрофесійний.

Врахування експертних оцінок з гуманітарного циклу (успішність з цих предметів) та їх співставлення з об'єктивними (тестовими) оцінками дало можливість підтвердити валідність та можливість використання наведених у дослідженні методик ($P=0,7$).

Подальшим розвитком дослідження була психокорекційна робота, індивідуально орієнтована по відношенню: до групи учні середнього рівня розвитку творчих і інтелектуальних здібностей і які мають інтерес до художньої літератури; до групи учнів, що мають низький рівень творчих здібностей при середньому чи низькому рівні інтелектуальних здібностей. З метою вирішення цих завдань було використано два види тренінгових занять: заняття з розвитку інтелектуальних здібностей (для учнів, що мають нахил до художньої літератури), заняття з розвитку творчих здібностей для учнів всіх груп. Вибірку склали учні 11 класів (24 чоловіки). Програма тренінгу включала відомі методики розвитку інтелекту і творчості та активізації здібностей особистості щодо творчого спілкування та розвитку творчих рис характеру. Після проведення занять було здійснено повторне дослідження інтелектуальних і творчих здібностей старшокласників за допомогою методик "Вербальний інтелект" та "Вербальна творчість".

У результаті порівняння середнього приросту балів окремо в групах з різним профілем вербального інтелекту і вербальної творчості в контрольному і експериментальному класах встановлено, що найкраще піддаються корекції інтелектуальні здібності в учнів з середнім рівнем розвитку інтелектуальних здібностей та середнім (5,2 балів) чи низьким (7,1 балів) творчих, а також в учнів з низьким розвитком інтелектуальних здібностей при середньому рівні творчих (5,4 балів). Зовсім відсутній вплив корекційно-розвиваючих занять спостерігається в учнів з низьким рівнем розвитку як інтелектуальних, так і творчих здібностей (-0,9 балів).

Аналогічна картина із корекцією і розвитком в учнів творчих здібностей. Порівняння середнього приросту балів за субтестами методики "Вербальна творчість" в контрольному і експериментальному класах відповідно становить: в учнів з середнім рівнем розвитку інтелектуальних і творчих здібностей - 29,4 балів, в учнів з середнім рівнем розвитку інтелектуальних здібностей при низькому рівні творчих - 11 балів, в учнів з низьким рівнем розвитку інтелектуальних в поєднанні з середнім рівнем творчих здібностей - 14 балів, в учнів з низьким рівнем розвитку інтелектуальних і творчих здібностей - 5,3 балів.

У третьому розділі — "Розробка системи методів стимулювання творчих і інтелектуальних здібностей старшокласників на уроках літератури" — обґрунтовано принципи організації навчально-виховного процесу на уроках літератури з метою актуалізації потенційного рівня розвитку літературних здібностей. Ними є: розвиток в учнів культури сприймання художнього твору і збудження естетичних почуттів, стимулювання в учнів творчих імпульсів, аналіз літературного твору та розвиток художнього мислення і засвоєння художнього твору в його ідейно-естетичній цілісності, специфічності втілення задуму його автора і розвиток теоретичного мислення. Розроблено методичні прийоми виявлення і пошуку розвитку творчих здібностей учнів на

уроках літератури, а саме: система структурно організованих запитань, проблемні запитання, евристична бесіда, порівняльна характеристика літературних творів, твір на певну тему, твір-опис за картиною.

Результати проведеної роботи свідчать про ефективність методики, розробленої на основі комплексного підходу до створення системи творчих завдань, що полягає в обґрунтуванні змісту таких завдань в 9-11 класах і виборі найбільш ефективної методики керівництва ними.

Дослідно-експериментальна робота дозволила встановити, що цілеспрямоване формування в учнів вмінь аналізувати художній твір проявляється в результативності їх творчої роботи; формування вмінь до аналізу літературного твору в єдності з засвоєнням специфічних для літератури прийомів роботи з художнім текстом забезпечує цілісність процесу розвитку відтворюючої і творчої уяви, образного і логічного мислення, а також мови учнів, сприяючи тим самим їх літературному розвитку.

Виділені типи завдань для творчої роботи, використані в певній системі (структурно організовані і проблемні запитання, порівняльна характеристика літературних героїв, твір на літературну тему, твір-опис за картиною), сприяють формуванню в учнів вмінь аналізувати художній твір. Сама побудова завдань, в яких міститься інформативний текст, загострює суперечності між знанням і незнанням, посилює інтерес школярів до матеріалу, що вивчається, викликає у них потребу невимушено повертатися до тексту твору, уважно і зацікавлено перечитувати його. Це націлює учнів на бажання самостійно творчо працювати, викликає інтерес до літературної творчості, розвиває в учнів здатність виділяти ідею твору і оцінювати роль тих прийомів, які використовує письменник, щоб викликати у читача відповідний емоційний настрій.

Використання допоміжних завдань і запитань в комплексі і вибірково дозволяє на різних етапах здійснення творчої роботи активізувати, спрямовувати і корегувати мислительну діяльність школярів в процесі їх роботи над художнім твором. Розроблена методика поєднання допоміжних завдань і запитань в системі використання інших прийомів удосконалює частково-пошуковий метод і створює умови для використання елементів дослідницького методу.

Особливістю даної методики є й те, що навчання базується на основі цілеспрямованої і систематичної роботи з розвитку зв'язної усної і письмової мови учнів. Одержані нами дані свідчать про результативність використання такої системи методів. Це відобразилось на вмінні дітей глибоко і самостійно осмислювати явища, що аналізуються, відображувати своє ставлення до них. Порівняльний аналіз учнівських робіт підтверджує, що розроблена методика сприяє більш глибокому засвоєнню ідейно-естетичного змісту художнього твору, що вивчається, посилює виховний вплив літератури на школярів і забезпечує зростаючу їх самостійність і творчу активність.

У висновках підсумовано результати проведення дослідження, що підтверджують висунуту гіпотезу і основні положення концепції; запропоновано шляхи використання розробленої системи корекційно-розвиваючих занять; вивчено перспективні напрями подальшої розробки проблеми, сформульовано висновки:

1. Проведений теоретичний аналіз психології творчої діяльності і, зокрема, літературних здібностей як проявів спеціальних творчих здібностей в структурі загальних, дозволив виявити сутність і структуру цих проявів психічної діяльності людини. Ми виходили із відомого положення, що творча діяльність спрямована на створення нових і оригінальних ідей або продуктів. Вона є специфічною діяльністю, яка властива кожній людині як її творчий потенціал і виявляється в певній сфері її діяльності.

2. Діагностика розвитку літературної творчості відображає функціонування її основних базисних компонентів: творчого мислення, вербальної спрямованості пізнавальної діяльності, мотиваційних структур, орієнтованих на інтерес до художньої творчості, системи особистісних якостей. Тісне поєднання компонентів складає специфічне утворення — літературні творчі здібності.

3. Творчі здібності як умова творчості являють собою індивідуальні властивості особистості, що дозволяють їй за інших рівних умов створювати оригінальне, нове і нестандартне. З діагностичної точки зору показниками творчості є: значна увага до певного кола об'єктів, оригінальний підхід до стандартних завдань, намагання реконструювати, змінювати те, що викликає увагу, висока працездатність, енергійність, бажання досягти успіху, висока зосередженість на певному напрямі діяльності, незалежність оцінок і суджень, інтуїтивний спосіб вирішення завдань, бажання довести роботу до досконалості, незалежність від матеріальних стимулів. Структурна модель творчої особистості включає і високий рівень пізнавальної активності, сенсорних процесів, емоційних і мотиваційно-особистісних.

4. Літературні творчі здібності, пов'язані з високим рівнем вербального інтелекту, вербальної творчості і особистісними якостями творця. Якісні особистості являють собою структурну єдність — це цілеспрямованість, незалежність у поглядах і поведінці, наполегливість, громадська сміливість, творча уява.

Літературні творчі здібності проявляються у формі оригінальної літературної діяльності, нестандартності суджень і умовиводів, прагненні до літературної творчості. Психологічно вони є системним утворенням, в якому можна виділити такі визначальні складові: висока пізнавальна активність щодо художньої літератури, емоційно забарвлений інтерес до художніх літературних творів і поезії, здатність до логічного мислення на образному матеріалі, системний стиль інтелекту, який переважає над аналітичним. З точки зору якостей особистості — це висока інтровертованість, емоційна лабільність, зосередженість на літературній роботі, стійкість, непоступливість,

підкореність духовній мотивації, захопленість роботою.

5. За результатами досліджень виділено такі рівні літературних творчих здібностей: потенційний, актуальний, передпрофесійний. Застосовані методики валідні для діагностики рівня розвитку творчих літературних здібностей.

Потенційний рівень творчих здібностей пов'язаний із середнім рівнем розвитку вербального інтелекту і вербальної творчості. З різних причин учнів, що належать до цього рівня розвитку літературних здібностей, не виявляють особливого інтересу до художньої літератури, а продукти їх творчої діяльності — твір на вільний сюжет — не відрізняються ні художнім зображенням, ні оригінальністю. Ця група не досить піддається психокорекції з розвитку інтелекту, але значно краще — з творчості.

Рівень актуальних творчих літературних здібностей проявляється у поєднанні досить значного розвитку вербального інтелекту і вербальної творчості при наявності інтересу саме до художньої літератури. Самостійна творча діяльність дітей, що належать до цієї групи, характеризується досить вираженими художніми показниками у власних творах, єдиною сюжетною лінією, але їм бракує оригінальності. Цей рівень найбільш піддається психокорекційній роботі з творчості.

Рівень передпрофесійних літературних здібностей характеризується досить високими показниками з вербального інтелекту і вербальної творчості. В учнів цієї групи яскраво виявлений інтерес не лише до художньої літератури, а й до власної творчості. Інтегруючим фактором є риси особистості (дані стандартизованої методики спостережень): цілеспрямованість, наполегливість, зосередженість на художній творчості, висока пізнавальна активність. Творчі роботи учнів цієї групи крім високої художньої виразності, єдиної сюжетної лінії, характеризуються оригінальністю, свіжістю мови, яскравістю викладу думок. Учні цього рівня потребують індивідуалізованої психокорекційної роботи.

6. Застосування психокорекційної роботи в умовах навчального процесу на уроках літератури сприяє актуалізації потенційного рівня розвитку літературних здібностей перш за все шляхом підвищення інтересу до художньої літератури. Найбільш ефективними методами реалізації завдання з розвитку потенційного рівня літературних творчих здібностей в умовах шкільного навчання є система структурно організованих проблемних запитань, евристичні бесіди, порівняльна характеристика літературних творів, твір-опис за картиною, твір на сюжетну тему, або твір вільного сюжету.

7. Ефективність формування творчих літературних здібностей в умовах навчання учнів за шкільною програмою ґрунтується на врахуванні певних педагогічних умов: реалізації принципу доступності і послідовності; застосуванні методів, що активізують мисленнєву і творчу діяльність; забезпечення психологічного контакту і атмосфери творчої взаємодії; спрямованість завдань на розвиток самостійності старшокласників.

Узагальнення результатів дисертаційного дослідження дало змогу запропонувати такі рекомендації

- передбачити у практиці роботи шкільного психолога з учнями старших класів заняття, спрямовані на виявлення літературних творчих здібностей, з метою прогнозування професійної орієнтації.

- розширити систему розвиваючих методик творчих та літературних здібностей в умовах навчально-виховного процесу на уроках літератури

Подальшого вивчення потребує розвиток літературних здібностей на різних вікових рівнях, а також розробка оригінальних діагностичних та методичних засобів

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

1. Мудрак М.А. Вияви літературно-творчих здібностей школярів // Освітянин - 1998. - №2. - С.27-28.

2. Мудрак М.А. Використання прийомів творчості на уроках літератури // Навчальна продуктивна (творча) діяльність у різних ланках середньої школи: Збірник наукових повідомлень. - Київ-Бердянськ. - 1998. - Ч.ІІ. - С.125-130.

3. Мудрак М.А. Діагностика розвитку здібностей до літературної творчості у старшокласників. Освітянин. - 1998. - №6. - С.31-33.

4. Мудрак М.А. Творчість як механізм розвитку // Дослідник. - 1997. - №1. - С.72-73.

5. Мудрак М.А. Креативність і її діагностика // Дослідник. - 1997. - №1. - С.74-75.

6. Шандрук С.К., Мудрак М.І., Мудрак М.А. До питання діагностики і розвитку креативності у школярів сільської місцевості // Всеукраїнський конгрес з практичної психології. - Херсон. - 1994. - С.377-378.

7. Мудрак М.А., Шандрук С.К. Організація процесу дослідницької діяльності школярів сільської місцевості при вивченні літературної критики // Всеукраїнський конгрес з практичної психології. - Херсон. - 1994. - С.355-356.

8. Мудрак М.А. Дослідження творчості як комплексна проблема // Матеріали конференції "Початкова освіта — шляхи розвитку". - Запоріжжя. - 1995. - Ч.І. - С.27-31.

9. Мудрак М.А. До питання ранньої діагностики обдарованості учнів // Матеріали міжнародної конференції "Психологічна служба школи. минуле, сучасність, майбутнє". Тернопіль. - 1996. - С.86-87.

10. Мудрак М.А. Роль творчих домашніх завдань у процесі навчання школярів сільської місцевості // Всеукраїнська науково-практична конференція з проблем роботи середніх загальноосвітніх закладів нового типу. - Київ. - 1994. - С.79-80.

11. Мудрак М.А. Розвиток інтелектуальних і творчих здібностей старшокласників: Методичні рекомендації і система корекційно-розвиваючих занять. - Тернопіль, 1996. - 20с.

Мудрак М.А. Диагностика розвитку здібностей до літературної творчості у старшокласників (на матеріалі сільських загальноосвітніх шкіл) - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія. Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, Київ, 1998.

Робота є теоретико-експериментальним дослідженням літературної творчості у старшокласників сільських загальноосвітніх шкіл. Обґрунтовано положення щодо психології творчої діяльності, зокрема, літературних здібностей як проявів спеціальних творчих здібностей в структурі загальних.

Виявлено такі рівні літературних творчих здібностей: потенційний, актуальний, передпрофесійний. Розроблено систему діагностуючих засобів різнорівневих проявів творчих літературних здібностей старшокласників, з'ясовано можливості використання уроків з літератури у розвитку актуальних і потенційних здібностей до літератури.

Ключові слова: літературні творчі здібності, вербальний інтелект, вербальна творчість, базисні компоненти, уроки літератури, прояви літературних здібностей.

Мудрак М.А. Диагностика развития способностей к литературному творчеству у старшеклассников (на материале сельских общеобразовательных школ). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 - педагогическая и возрастная психология. - Институт педагогики и психологии профессионального образования АПН Украины, Киев, 1998.

Работа является теоретико-экспериментальным исследованием литературного творчества у старшеклассников сельских общеобразовательных школ. Обосновано положение относительно психологии творческой деятельности, в частности, литературных способностей как проявлений специальных творческих способностей в структуре общих.

Выявлены такие уровни литературных творческих способностей: потенциальный, актуальный, предпрофессиональный. Разработано систему диагностирующих средств разноуровневых проявлений творческих литературных способностей старшеклассников, выяснено возможности использования уроков по литературе в развитии актуальных и потенциальных способностей к литературе.

Ключевые слова: литературные творческие способности, вербальный интеллект, вербальное творчество, базисные компоненты, уроки литературы, проявления литературных способностей.

Mudrak M.A. Diagnostics of the development of abilities to literary activity in teenagers

(on the material of village general schools). - Manuscript.

The dissertation for the scientific degree of Candidate of Psychology sciences, speciality 19.00.07 - Pedagogical and aged Psychology. - The Institute for Pedagogics and Psychology of Vocational Training at the Academy of Pedagogic Sciences of Ukrain, Kyiv, 1998.

The thesis is devoted to theoretico-experimental investigation of literary activity in teenagers of village general school. In the thesis questions that concern psychology of creative activity, especially literary abilities as special creative abilities in the structure of general are investigated. Such levels of literary creative abilities were discovered: potential, actual, before-professional.

The system of diagnostical measures of different displays of creative literary abilities of teenagers were created. In work find out the possibilities of using literature lessons in the development of actual and potential abilities to literature.

Key words: literary creative abilities, verbal intellect, verbal creative, basis components, literature lessons, displays of literary abilities.

Підписано до друку 1.10.1998р. Формат 60х90/16

Ум. друк. арк. 1,0. Обл. вид. арк. 1,0.

Наклад 100. Зам. 729.

Тернопіль, вул. Над Ставом, 10. Обласне управління
статистики. Відділ оперативної поліграфії.